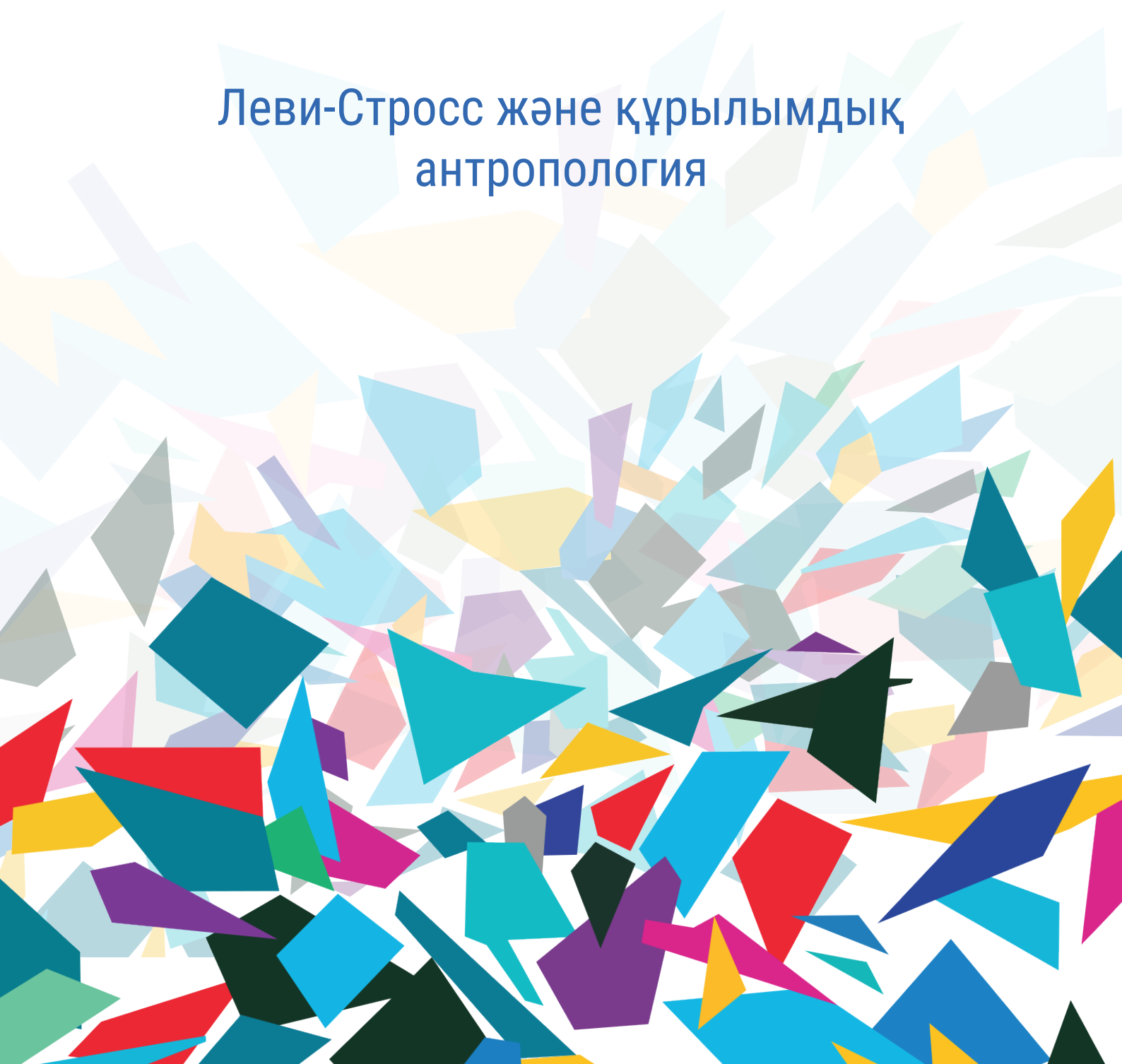

АНТРОПОЛОГИЯ ТАРИХЫ МЕН ТЕОРИЯСЫ

Леви-Стросс және құрылымдық
антропология

Кітап: Антропология тарихы мен теориясы
Тарау: 2. Негізгі мектептері және бағыттары
Дәріс: 18. Леви-Стросс және құрылымдық антропология

Тақырыпты оқудың мақсаты – Леви-Стросстың идеяларын структурализммен салыстыра зерттеу; логикаға дейінгі ойлауды Люсьен Леви-Брюль бойынша, себеп пен салдар қатынасын мәдени тұрғыда түсінуге қабілетсіз адамдардың ойлау процесін сипаттауға қолданған термин деп қарастыру.

Леви-Стросс 1908 жылы дүниеге келген. Оның әкесі суретші еді. Ол музыканы өзі меңгеріп, сол салада керемет жетістіктерімен белгілі болады. Бірақ оның алғашқы жоғарғы білімі заң мен философия бойынша еді. Сонымен бірге оның ықпалы геологияда, Фрейд психологиясында және марксистік теорияда елеулі болды. 1934 жылы ол Франциядан кетіп, Бразилияға барып, социология пәнінен сабақ береді. Онда ол Роберт Лоуидің 1920 жылы басылып шыққан «Жетілмеген қоғам» кітабы бойынша дәрістер оқиды. Осыдан соң ол Бороро үнділері арасында далалық зерттеулер жүргізеді.

«Жетілмеген қоғам» кітабының соңғы параграфы мен Леви-Стросстың антропологиясы арасындағы қарама-қайшылық ерекше қызық. Лоуи кітабын «өркениетті» сипаттаумен аяқтайды. Ол өркениетке «жыртық пен дақтардан құралған, ешбір ойластырылған жоспары жоқ кедергілер жиынтығы» деп анықтама беріп, осы бір «аморфтік өнім» мен «ретсіз хаос» күндердің күні «рационалды ретке» келетін күн туады деген сеніммен аяқтайды. Осы параграф көп пікірталастар тудырады. Кейін 1947 жылы жарияланған еңбегінің алғысөзінде ол параграфтың «антропология теориясына еш қатысы жоқ» екенін жазады. Бірақ Леви-Стросс Лоуидің жете алмаған жетістігіне қол жеткізеді. Ол антропологиядағы ең рационалды жоспарды таба алды. Леви-Стросс үшін мәдениеттің болмысы құрылымда жатыр. Бұл түсінікті өзіндік жеке ерекшеліктерге ие жеке мәдениеттерге және жалпы ғаламдық мәдениетке де қатысты қолдануға болады. Өйткені әрбір жеке мәдениеттің басқа мәдени жүйелердің аясында қарастырылуы мүмкін. Осының шын екеніне «Туысқандықтың қарапайым құрылымдары» кітабын оқып көз жеткізуге болады. Леви-Стросс монографиясын 1947 жылдың ақпанында жазып шығады. Бұл Лоуи екінші еңбегін жазып шығардан бес ай бұрын еді.

Леви-Стросс 1939 жылы Францияға қайта оралады. Ол «Қарсылық» атты француз қозғалысына қосылады. Бірақ оның ұлты еврей болғандықтан, басшылық Нью-Йоркке барып бой тасалғаны дұрыс деп шешеді. Осылайша, ол Нью-Йоркте орталық Еуропадан шыққан, қуғын-сүргінде жүрген көптеген лингвистермен танысады. Олардың еңбектеріндегі тың идеяларды антропологияда қолданады. Алайда оның еңбектері негізінен Дюркгейм мен Мосстың идеяларының ықпалымен жазылғанын естен шығармау керек. Сонымен бірге Леви-Стросстың сол кездегі америкалық басқа ғалымдардың бәрінің идеяларын қарастыруға дайын болғандығын айту керек: мысалы Боас, Лоуи және Крёбердің еңбектерінен де сусындады. Дүниежүзілік соғыс аяқталысымен ол Францияға қайта оралып өз мектебінің негізін салады. Оның «Туысқандықтың ең қарапайым құрылымдары» атты докторлық жұмысы 1949 жылы жарыққа шықты. Екінші басылымы француз тілінде 1967 жылы қайта баспадан шығады да, екі жылдан соң ағылшын тіліне аударылады.

«Қарапайым құрылымдардан» соң ол «Мұңлы Тропиктер» атты Бразилиядағы далалық зерттеулері туралы еңбегін жариялайды. Одан соң жіктеу бойынша зерттеу жүргізу тақырыбындағы «Тотемизм» және «Тағы адамның ақыл-ойы» атты кітаптарын жазып шығады; онымен қоса, ол үш мақалалар жинағын, тіл мен өнерге қатысты мақалаларын да жариялап тұрады. Кейін «Мифологикс» деген атпен жазылған төрт томдығын да жариялайды.

Оның төрт томдығындағы келесі еңбектер 1964–1970 жылдары француз тілінде жазылып шығады да, 1970–1981 жылдары ағылшын тіліне аударылады: «Шикі және пісірілген», «Балдан күлге», «Үстел әдебінің шығу тегі», «Жалаңаш адам». Ол «мифологикс» немесе «миф туралы ғылым» тақырыбына арналған еңбегінде оңтүстік жазық Америкадан Солтүстік Американың солтүстік-батыс жағалауындағы халықтарынан жиналған 813 мифты жинап, талдап шығады. Осы кітаптың мазмұны оның 1977 жылы Канадада радиодан сөйлеген сөздерін негізге ала отырып жазылған. Осылайша, олар «Миф пен мағына» деген атпен жарыққа шығады. Бұл еңбегі негізінен оның сөйлеген сөздері негізінде құрастырылып шыққан және әу бастан ағылшын тілінде болған, сондықтан да оны түсіну әлдеқайда жеңіл. Ол осы кітаптың біраз бөлігін таза ғылыми француз тілінде жазып шықты. Ал аудармашылар оның бұл еңбектерін мүмкіндігінше сөзбе-сөз аударуға талпыныстар жасады. Ғалымның «Миф пен мағынасы» және «Тристес Тропик» кітаптары оқуға жеңіл, ал «Тағы адамның ақыл-ойы» – еңбектерінің

ішіндегі ең көрнектісі және басқаларға барынша шабыт бергені. «Туысқандықтың қарапайым құрылымдары» болса, құрылымдық антропология бойынша жазылған ең танымал еңбек.

Өмірінің соңғы жылдарында ол Американың солтүстік-батыс жағалауы халқының мифологиясы туралы тағы да еңбектер жазды. Сонымен бірге өнер мен музыканы талдау арқылы адам эстетикасының сезімталдығы туралы құрылымдық талдауға негізделген мәтіндер жазып шықты.

Структурализм, белгі және идеялар

Кең ауқымда қарастыратын болсақ, структурализм – белгілер туралы ғылым, яғни ол бір қарағанда бір-бірімен байланысы жоқ нәрселер қалайша бір-бірімен байланысты бір жүйенің құраушысына айналатынын зерттейді.

Структуралистік теорияда бүтіндік белгілер жиынтығынан жоғары тұрады және барлық дерлік бүтін нәрселерді олардың ерекше қасиеттері мен бинарлы қарама-қарсылықтарына байланысты бөлшектерге жіктеп тастауға болады. Тілдің немесе мәдениеттің бір элементінде бір қасиеттің бар болуы немесе жоқ болуы ол туралы көп нәрсені түсіндіре алады. «Таза» Леви-Стросстық структурализмнің бұл түсінігі құрылымдық лингвистикалық және когнитивті антропологияда да кездеседі.

Когнитивтік антропология 1950–1960 жылдары Солтүстік Америкада Боастың мектебінен бастау алады.

Леви-Стросстың қосқан елеулі үлесі – оның мүмкін құрылымдардың бәрінің құрылымын тапқысы келгендігі. Оның антропологиясы психикалық бірлік принципін ең шарықтап дамыған кезі болып есептеледі. Ол бұл принципті *l'esprit humain* деп атады, аударғанда ол «ұжымдық бейсаналылық» деп аударылады.

Антропологиядағы структурализм тек Радклифф-Браундық түсініктегідей әлеуметтік құрылым мен әлеуметтік пішін мәселесімен ғана айналыспайды. Сонымен бірге ол идеялар құрылымымен де айналысады. Леви-Стросстың еңбегінде құрылымдар рационалды негіздерге емес, эмпирикалды негіздерге сүйеніп құрылады дейді, яғни Леви-Стросс бойынша зерттеуші алдымен бір нәрсе туралы қисынды мүмкіндіктер ойлайды, содан соң ғана сол мүмкіндіктерді зерттеуші этнографиядан іздеп табуға тырысады. Мысалы, Леви-Стросстың өзінің осыған берген бір мысалын қарастырайық. Ол кристалдардың құрылымын мысалға келтіреді. Бір физик кристалдың математикалық қасиетін зерттейтін болса, ол нақты бір кристалмен жұмыс істемейді. Ол ойдағы идеалды, мінсіз кристалмен жұмыс істейді. Шынайы кристалдардың қалыптасуы жылу, қысымның жасаған әсеріне, оның ішінде бөтен нәрселердің болуына немесе болмауына байланысты. Іздеген адам мінсіз кристалды табиғаттан таппайды, оны тек өз ойынан ғана таба алады. Сол себепті де Леви-Стросс қоғамның мінсіз құрылымымен жұмыс істейді:

- 1) өз ойындағы құрылыммен;
- 2) этнограф жұмыс жасап отырған халықтың өз ойындағы құрылымы бойынша.

Этнографтар осы екеуінің біріншісінен емес, екіншісінен көбірек алғаны таң қалдырмайды. Бірақ дәл қазір бізге қызықтысы – біріншісі. Леви-Стросстың көзқарасынша антрополог үшін қоғам туралы қисынды мүмкіндіктердің барлығын ескеру өте маңызды. Осы орайда айта кететін нәрсе – Леви-Стросстың түсінігі сан қилы, күрделі және бұл саланы білмейтін адамға түсініксіз. Бірақ автор бұл жерде оның көзқарастарын атақты үш мысал негізінде көрсетіп береді. Ол мысалдар туысқандықтың қарапайым құрылымдары, аспаздық үшбұрышы және Эдип мифы деп аталады.

«Туысқандықтың қарапайым құрылымдары»

Леви-Стросс ерте еңбектерінде неке ережелері әлеуметтік құрылымдарға қалай әсер етеді және олар әлеуметтік құрылымды қалай құрастырады деген сұраққа жауап іздеді. Оның

«альянс теориясы» сол кездегі британдық антропологиядағы «шежіре теориясына» қарсы келу үшін жасалған еді. Оның ойынша шежіре топтары қоғамның негізін құрамайды. Шежіре топтар арасында болатын неке арқылы алмасу байланыстарының элементі ретінде қарастырылуы керек.

Леви-Стросс «Қарапайым құрылымдар» еңбегінде инцест табу қою мәдениетінің болмысын білдіреді дегенді айтады. Ол табуды неке қағидаларын басқаратын негізбен теңестірді. Осыдан соң ол барлық адамзаттың туысқандық жүйелеріндегі байланыстардың анықтамасын береді. Ол үшін Леви-Стросс «қарапайым» жүйелердің табиғатын талдады және «күрделі» жүйелердің этнографиялық деректері туысқандықтың «қарапайым» принциптерін көрсете алатын жағдайларға сүйенді. Ғалым қарапайым құрылымдар ретінде оң қағидаларға негізделген, неке белгілі бір туысқандық топ ішінде болуы тиіс, мысалы кросс-кузиналарға үйлену қажет. Шындығында, біз «шынайы» кросс-кузиналар жайлы айтып жатырмыз ба, әлде «жіктеу бойынша» кросс-кузинаға жатқызылатын кросс-кузиналар туралы айтып жатырмыз ба, ол маңызды емес. Өйткені, қалай болғанда да, біз қиялымыздағы құрылымдармен жұмыс істеп отырмыз. Дәл сол сияқты адамдар дәл айтылған қағидаларға сай некелесе ме, жоқ па, ол да аса маңызды емес. Стросс үшін маңызды болған нәрсе «жүйенің ішіндегі жүйе» еді. Жүйенің ішіндегі жүйеде өзінің қисынды реттілігі болады. Сонымен бірге жүйелер бір-бірімен математикалық байланыстағыдай ресми тәртіппен байланыста болады. Ол үшін туысқандық жүйеде атқарылатын іс-әрекеттердің өзі аса маңызды болған жоқ. Өйткені, шындығында, ешбір қоғам ешқашан да ол сипаттаған тәртіпке толығымен сәйкес келмейді. Бірақ оның жолын ұстанушы британдық ғалымдар және Британиядан шыққан оны сынаушылар зерттеудегі осы нәрсені естен шығарып алды. Жалпы алғанда Леви-Стросстың структурализмі нақты адамдардың нақты іс-әрекетімен байланысты болмады. Оның структурализмі абстрактілі мәдениетпен, ойдағы мінсіз күйдегі мәдени белгілермен жұмыс істеуге негізделген болатын.

Қарапайым құрылымға тікелей әйел алмасу тән, яғни қыз алып не қыз берісетін топтар бірдей болады немесе қыз алуға болатын топқа қыз беруге де болады. Оның ең қарапайым мысалы ер адам өзінің нағашы апа-қарындастарының қыздарына үйлене алады немесе ер адам өзінің жиеніне үйленеді. Бұндай жағдайлар көбіне Оңтүстік Америка мен Австралияда жиі кездеседі. Сонымен бірге қарапайым құрылымға кешіктірілген тікелей әйел алмасу да кіреді. Егер бір рет қыз алысқан отбасылардың балалары тура сол реттілікпен бір-бірімен қыз алысса, ол кешіктірілген әйел алмасуға жатады. Бірақ шын өмірде ондай жағдайлардың болуы екіталай. Клод Леви Стросстың ең басты сыншыларының бірі, альянс теориясының маманы Нидам бұндай ретпен үйленетін қоғамдар этнографиялық деректер бойынша өте сирек ұшырасатынын, тіпті мүлдем ұшыраспайтынын айтады. Бұндай деректердің болмауы мәселенің техникалық жағына байланысты болуы керек. Егер де осындай реттілікпен үйлену болса, ол қоғамдарда туысқандық байланыстың ретін білдіретін атаудың қажеті болмайды. Керісінше, Азияның көп бөлігінде жалпылама әйел алмасу жиі кездеседі. Ол бойынша ер адам өзінің нағашы апасының қыздарына үйлене алады. Бұндай жағдайда әр буынға қатысты туысқандық қатынас ретін білу маңызды емес. Өйткені ер адам өзінің ата-анасының үйлену реті бойынша үйленуі мүмкін. Мысалы, мен А тобындағы ер адам болып Ә тобынан әйел алсам, менің ұлым да Ә тобынан шыққан қызға үйлене алады.

Күрделі құрылымдарға Еуропа, Жапония, Африканың біраз бөлігі т.б. елдер жатады. Оларға қарапайым құрылымдарда кездесетін некелесу реті жат. Ол бойынша ер адам өзіне туысқан болып саналмайтын адаммен некелесе алады. Алайда солтүстік америкалық және батыс африкалық елдер сияқты қарабайыр халықтарда теріс қағидаға негізделген некелердің көптігі оларды жалпы әйел алмасу ережесімен жүретін етіп көрсетеді. Мысалы, Буркина Фасодағы самоалықтарда ер адам өзінің патрилинейлі туыстарына, не анасының, не әкесінің анасының, не нағашы әжесінің патрилинейлі туыстарына үйлене алмайды. Бұл сияқты «жартылай күрделі» немесе «Кроу-Омаха» жүйелері күрделі және қарапайым жүйенің ортасында орналасқан.

Леви-Стросстың туысқандық туралы жазылған еңбегі британдық антропологияға 1950–1960 жылдары көп ықпал етті. Лич, Нидам және басқалар альянсқа негізделген белгілі бір туысқандық жүйелерді зерттуде осы әдісті қолданды. Британдық структуралистер Леви-Стросс пен оның идеяларына қарсы болды. Өйткені ол әмбебап белгілерді абстрактілі түрде іздейді деді. Ал құрылымдық-функционалистер альянсқа қарағанда шежіре жүргізу дәстүріне

басымдық берді. Британияда және Солтүстік Америкада Леви-Стросстың туысқандық жүйенің ойша әмбебап түріне басты назар аударуын қабылдағанымен де, оның теориясының эмпирикалық негізі көп пікірталастарға себеп болды.

«Аспаздық үшбұрышы»

Леви-Стросстың адам ойындағы әмбебап құрылым түсінігі бойынша талдаған ең көрнекті мысалына тоқтала кетейік. Ол – Якобсонның «дауысты дыбыстар үшбұрышы» мен «дауыссыз дыбыстар үшбұрышы» түсінігіне негізделген «аспаздық үшбұрышы» туралы. Бұл тақырып бойынша идеясын бірінші рет 1965 жылғы мақаласында жариялады. Кейін ол туралы басқа да басылымдарда жариялап отырды. Мысалы, «Мифологикустың» қорытынды бөлімінде жазған. Леви-Стросстың ойынша, п, т, к дауыссыз дыбыстары арасындағы байланыс пен ю, и, а дауысты дыбыстары арасындағы байланыс олардың жоғары дауыспен және қандай қарқынмен айтылғандығына байланысты анықталатын болса, тағамдар арасындағы байланыстарды да солай зерттеуге болады. Тағамның қандай түрде қолданылуы және тамақтың пісірілу әдісі сол мәдениеттің қаншалықты өзгеріске түскенін және ол мәдениетке басқа мәдениеттердің қаншалықты кіріктірілгенін көрсете алады. Келтірілген дәлелдер ойға қонымсыз, бірақ өзінше қызықты. «Бастапқы күйінде» екі ось әдеттегі/өзгертілген және табиғат/мәдениет деп бөлінген және шикінің пісірілгеннен, ал пісірілгенді шірігеннен бөліп көрсетеді. «Дамытылған түрінде» сондай осьтер қуырылғанды қақталғаннан, қақталғаннан қайнатып пісірілген тағамды ажыратып тұр.

Тамақты пісіру жолдарына қарайтын болсақ, қуырылған мен қақталған табиғи процес-терге жатады, ал қайнатып пісірілген мәдени процеске жатады. Өйткені оған су мен ыдыс қажет. Ал соңғы пісірген өнімге келетін болсақ, қуыру мен суға қайнатып пісіру табиғи, ал қақтау мәдени процесс. Етті қайнату және қуыруды салыстырсақ, қайнатуда көбірек сұйықтық сақталады, сол себепті ол да табиғиға жатқызылады. Қуыру болса еттің біраз бөлігін бүлдіреді. Аспаздық үшбұрышы құрылымдық антропологиядағы ең белгілі мысал болғанымен де, Леви-Стросстың эгалитарлық пен иерархияны жапылауға деген талпынысы тек қана түсініспеушілік пен қисынсыздыққа алып келді.

Лич бірде салт-дәстүр мен түс рәмізділігін осындай жолмен талдап шықты. Бірақ оның ойлауы мен Леви-Стросстың ойлауы арасында үлкен айырмашылық бар. Леви-Стросстың дәлелі әмбебап болуды көздесе, Личтің дәлелі салыстырмалы және мәдени ерекшелікке негізделген. Мысалы, Үндістанда қалыңдық тойға түрлі-түсті сари кесе, жесір әйел ақ сари киеді.

Батыста қалыңдық тойға ақ түсті киім кесе, жесір әйел қара түсті киім киеді. Екі мәдениеттегі ереже екі түрлі. Бірақ екеуінде де түске қатысты ереже тұр. Оның үстіне, біз Еуропада жалпы ақ түс неке мен өмірді білдіреді, ал қара өлімді білдіреді деп айта алмаймыз. Кейбір шіркеулерде дін қызметкері ақ түсті немесе түрлі-түсті сәндеуіштерді ғұрыптар орындаған кезде кесе, қара түсті безендіргіштерді ғұрып-жоралғылар жүргізілмейтін кезде тағады. Ал кейбір шіркеулерде дін қызметкері ғұрыптарды орындау кезінде қара түсті киім кесе, басқа кездері түрлі-түсті киім киеді. Осы сынды жағдайларда ақ пен қара түстің таңдалуы тек мәдениетке ғана байланысты емес. Ол, сонымен бірге, мәдениетке қатысты атқарылатын ерекше іс-әрекеттерге де байланысты.

Британдық структурализм мен Леви-Стросстың структурализмінің бір-бірінен өзгешеленетін тұсы осы. Британдық структурализм әлеуметтік және рәміздік құрылымдардың мәдени өзгешеліктеріне және мәдениетаралық ортақ тұстарға мән беретін болса, Леви-Стросс адамның ойында психологиялық бірліктен тұратын әмбебап мәдениетпен жұмыс істейді. Монбоддоның маймылдар мен адамдар арасындағы байланыс туралы көзқарасының әдеттегіден дәлелдері көбірек. Оның келтірген дәлелдері бойынша, «Оранг Утангтар», әсіресе Орталық Африканың шимпанзелері, адам болуы мүмкін. Саяхатшылар олар туралы «қоғамда» өмір сүреді, үй салады, қару-жарақ жасайды және тіпті «Біздер» деп аталатындармен қосылады» деп айтады. Саяхатшылар оларды топтасып өмір сүреді деп айтатын және Монбоддо соған сенді. Бүгін біз Оңтүстік шығыс Азияның шимпанзелері салыстырмалы түрде топтасып өмір, ал Африканың

шимпанзелері шынымен-ақ, топтаса өмір сүретінін, қару-жарақ жасай алатынын, мәдениет пен қоғамды түсіне алатынын білеміз.

Алайда Монбоддо теориясының мәні тілмен байланысты болатын. Ол сөйлей алмайтын жабайы бала Питерді өз заманындағы зиялылар адам ретінде қабылдаса, онда сөйлей алмайтын Оранг Утангтарды да олар адам ретінде қабылдауы тиіс деп санады. Осы тұрғыдан қарайтын болсақ, онда бірінші табиғи адам пайда болған, содан кейін «әлеуметтік келісім», сол арқылы қоғам, сөз және тіл пайда болған. Керісінше, Кеймс Солтүстік Американың жергілікті тұрғындарының Інжілдегі мұнара салынғанға дейін Еуразиядағы ортақ тілде сөйледі деген пікірге келгенде, Монбоддомен келіспеді. Осылайша, Кеймс пен Монбоддо адам анықтамасының бір-біріне мүлдем кезікесінші екі көзқарасын ұсынды.

Әлеуметтік эволюция мен биологиялық эволюцияның ортақ тұстары бар. Қазіргі уақытта көзі ашық адамдардың қай-қайсысы болса да, басқа мәдениеттермен таныспай жатып, биологиядағы эволюцияны оқитыны белгілі. Алайда әлеуметтік эволюцияға жай осы қырынан ғана қарау тарихи оқиға барысын өзгертумен тепе-тең болар еді. Зиялы қауым арасында «прогресс» ұғымының кеңінен мойындалуы бізге белгілі эволюция теориясы қалыптаспай тұрып орныққан болатын. XVIII ғасырдың ойшылдары адамзат прогресі туралы идеяны адамзат биологиялық мутацияға ұшырай алады деген сенім аясында қабылдады. Тек XIX ғасырдың соңында ғана қазіргі әлеуметтік эволюция ұғымы «өзара күрес» немесе «ең мықты өмір сүреді» деген идеялармен байланыстырыла бастады.